

कथन – एका साधुपुरुषाट्या जठमगावाचे

प्रत्येक गावाचा एक तोडवळा असतो. एक चैतन्याची आभाही त्या गावाला असते. विशेषतः खेडेगावाची एक आगळी प्रतिमा असते. त्या प्रतिमेतून एखादे भव्य-दिव्य व्यक्तिमत्त्व घडत असते. आणि असे एखादे समर्थ व्यक्तिमत्त्व इतके तेजाळून निघते की समाज त्याचा सदैव कृतज्ञ राहात असतो. कमळामुळे सरोवराला, मग ते सरोवर लहान असले तरी, एक प्रकारचे सौदर्याचे अधिष्ठान प्राप्त होते.

असेच मराठवाड्यातील एक लहानसे गाव ढोरकिन. नावही विचित्र. अशाही दुर्लक्षित, अुपेक्षित व ज्याची फारशी नोंद नसते, अशा एखाद्या गावात, एखादा परत्वस्पर्श झालेला जीवात्मा जन्म घेतो. अगम्य, अजाण, अनुल्लेखित व अस्पर्शित जागेला स्पर्श करणारा जीवात्मा अवतरतो. हे ढोरकिन गाव तसे रसिक. ते देखील अज्ञात अशा सूक्ष्म संगीतस्वरांनी, ताल माधुर्यानी भारलेले. जुन्या परंपरा. त्या परंपरांचे नक्षीदार, मोहक साज अंगावर बाळगणारे खेडे. अनेक राजसत्ता आल्या व गेल्या. पण हिंसक सत्तांना शरण न गेलेले व आपल्या अंगभूत चिवटपणाने भारतीय वैविध्य सांभाळणारे ते गाव.

प्राचीन प्रतिष्ठान व आताचे पैठण असलेल्या सुप्रतिष्ठित, सुप्रसिद्ध अशा प्रदेशातील. पैठणच्या वैभवाची, समृद्धीची, उन्नतीची, प्रगतीची सावली मनसोक्त प्यालेले ढोरकिन. सहस्रावधी सैनिकांना, त्यांच्या आशा-आकांक्षांना, त्यांच्या मर्दुमकीला, त्यांच्या विजय-पराजयाच्या यात्रांना साक्षी राहत आलेले. पैठणात अनेक राज्ये आली आणि अनेक मोडून पडली. देश-परदेशातील यात्रेकरूऱ्या पदस्पर्श सतत लाभलेला तो प्रदेश. देशोदेशीचे वेश, भाषा, सांस्कृतिक देवाण-घेवाण, यश-समृद्धी यांच्याशी येथील वायुलहरी चिरपरिचित होत्या. अगदी लहान लहान मुलेही त्या भवतेशी परिचित होते राहिलेली. पिढ्या दर पिढ्या नूतनतेची वस्त्रे परिधान करणारे ते प्रतिष्ठानचे आसमंत. पैठण आणि औरंगाबाद यांच्या मध्ये वसलेले ढोरकिनगाव.

या आसमंतातच नाथांचे पैठण. अनाथपणाची भ्रांती पडलेल्यांना सनाथपणाचा स्पर्श जाणवून देणारा संत-साधूंचाही परिसर तोच. क्रूरता आणि ऋजुता, हिंसा आणि अहिंसा, मिथ्यात्व आणि सम्यक्त्व, पशुता आणि मानवता यांतील अंतर दाखविणारा तोच तो सर्वत्र व्याप्त परिसर. साधुत्वाला, मानवतेला सतत आवाहन करणारा परिसर. परमात्म्याला “आगच्छ आगच्छ”, असे म्हणून “अत्र मम हृदये तिष्ठ तिष्ठ”, अशी साद घालणारा पवित्र, महन्मंगल परिसर. साच्या शांत किंवा वेगवान परिवर्तनाला पचवून दिव्यत्वाच्या खुणा प्राणापलीकडे जपणारा तो परिसर व तेथील संस्कृतीशी एकस्य झालेली माणसे.

एकेका भूप्रदेशाचे ते जणू विधिलिखित—भाग्य म्हणा वा दैव म्हणा. श्रमणांनी मोळ्या परिश्रमांनी, प्रयत्नांनी रक्षिलेली, संवर्धिलेली संस्कृती हृदयांतरी जपणाऱ्या समाजाला कधी कधी स्वप्ने पडत ती जैन संस्कृतीच्या विकासाची. आणि अशी स्वप्ने पण कधी साकार होतात. स्वप्ने साकार होणे ही देखील एक उन्नत, पण सूक्ष्म प्रक्रिया आहे. जैन संस्कृतीच्या अभ्युत्थानाची कामना जनसामान्यांच्या मनांतून जेव्हा तीव्रतेने घनीभूत होते तेव्हा ती एखाद्या व्यक्तीच्या जन्मातून साकारते. हे जे गूढतेचे साकारणे आहे, त्याचा कार्य-कारणभाव सहजी नाही रेखाटता येत.

स्पंदने-जैन संस्कृतीची:

जैन संस्कृतीच्या हृदयाची स्पंदने जितकी तीव्र तितकीच ती साकार व्हावी यासाठी होणारी धडपडही तीव्र. अवनतीचा, अवसर्पिणीचा काळ असे एखादे कारण सांगून निसर्ग आपल्या ज्योतिर्मय इतिहासाची पुनरावृत्ती करायला थांबत नाही. भारतीय संस्कृतीच्या मर्मस्थानी असलेली श्रमण संस्कृती सारे कृत्रिम-अकृत्रिम अडथळे, विपत्ती-आपत्ती, संकटे पार करून कुणातरी महात्म्याला वरते. त्या धर्मात्म्याला एखाद्या लहानशा

खेड्यात, एखाद्या गरीब घराण्यात, सत्त्वशील कुटुंबात ती जन्म घ्यायला लावते. तिची निवड अशीच एक भूमी असते की जी भूमी नेहमी “कुमारी” राहिलेली असते. मराठवाडा हा विभाग, हा भूप्रदेश देखील असाच कुवार होता. जवळच पैठण, वेस्त, औरंगाबाद, कचनेर. अशी सुंदर, मंगल, पवित्र अशी भूमी.

पण भूमीच्या कोणत्या प्रदेशाचे भाग्य परमात्म्याचे स्पष्ट घेऊन येते हे सांगणे मात्र अवघड आहे. जैन संस्कृतीने ज्या सिद्धात्म्यांची कल्पना केली आहे, त्या सिद्धात्म्यांचे तेज अनंत कोटी सूर्यासारखे नित्य प्रखर तर असतेच, परंतु सर्व पृथ्वीवर नित्य नवनव्या प्रेरणा, संकल्पना यांचा संजीवनीच्या रूपाने त्या तेजाचा नित्य वर्षाविच जणू या पृथ्वीवर होत राहातो आणि म्हणून पृथ्वीच्या अगदी मागासलेल्या भागांचेही भाग्य उदयास येत असते.

मागासलेले रानटी, जंगली व उपेक्षित राहणारे अभागी समाज हळूहळू प्रगत, विकसित व उद्यमी होतात. हे जे मानवी संस्कृतीचे चढउतार घडत राहतात तेही जणू समुद्राच्या भरती-ओहोटी सारखे. अनंत जीवात्म्यांच्या राशीचा नवनवा खळाळ. त्या जीवांचे चैतन्याचे मनोहर रूपडे— कुणी राजे, कुणी राण्या, कुणी सम्राट, कुणी प्रजाजन ! त्या त्या सान्यांचे जणू एक भव्य-दिव्य नाटकच चालू असते.

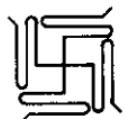
अशा या कमबद्ध नाटकाचा एक प्रयोग अंकुरला ढोरकिन या गावात. या गावाची हवाच तशी मोठी गमतीची. अगदी शांत गाव. झोपेतून उठलेल्या एखाद्या बालकाप्रमाणे. नव्या युगाच्या भेन्यांचा आवाज तेथे पोचलाच नव्हता. साधे, स्वच्छ, प्रामाणिक व सत्त्वशील जीवन जगणारे ते गाव.

पैठण म्हणजे प्राचीन प्रतिष्ठान. हे ढोरकिन पासून ९/९० मैलावरील सुप्रसिद्ध स्थळ. गोदावरी नदीच्या प्रवाहाने हा भाग सुजलां-सुफलां झालेला आहे. कदाचित गोदामातेच्या वात्सल्याने या प्रदेशातील मानवाचे जीवनही वत्सल, प्रेमपूर्ण आणि करुण बनले असावे. ही लोकमाता हजारो-हजारो वर्षांपासून लोकजीवनाला सदैव साथ करीत आलेली आहे. एकीकडे सत्तापिपासूनी या नदीच्या पाण्याने तहान भागविली असेल तर दुसरीकडे या मातेने आपल्या अमृत-मधुर पाण्याने अनेक संतांच्या जीवनाला साहाय्य केलेले आहे. मातेपुढे सारे समान. ती तर भेद करीत नाही की कोण यवन, कोण तुर्क, कोण मराठा, कोण जैन? माता तर जीवनाचे स्थायीतत्व. जैन संस्कृतीने या विश्वात जे जीवतत्त्व व अजीव-तत्त्व सांगितले आहे ते सारे तत्त्व एका चिरसत्याच्या आश्रयाने चाललेले असते. ते चिरसत्य म्हणजे “उत्पादव्यव्यधीव्ययुक्तं सत्”.

सत् म्हणजे जे विश्वाचे केवळ अनुभवगम्य रूप आहे, ते क्षणोक्षणी जसे बदलणारे म्हणून दिसून येते, तसेच त्या बदलातही जे काही स्थिर असते—ते म्हणजे नित्य, शाश्वत. नेहमी आपले अनुभवास येते, ते म्हणजे बदलणारे रूप. या बदलणाऱ्या रूपातही अनंत चमत्कृती, अनंत वैशिष्ट्ये. कोणत्या एका समयाची अवस्था दुसऱ्याचा तोडवळा नसणारी. त्यामुळे भ्रम असा होतो की जन्मते ते मरते. पण इथेच अनेक घोटाळे, भ्रम, मिथ्यासंकल्पना उद्भवतात. परंतु या अनुभवात जे वस्तूचे “स्थिरतत्त्व किंवा नित्यतत्त्व” ते सहजी लक्षात येत नाही. हजार बाराशे मैल वेगाने उडणारे विमान, पण त्यातील प्रवासी कसे स्थिर असतात. या स्थिर कल्पनेचे ते मोळ्या मजेत वाचत, झोपत, खेळत असतात. विमान एकेका मैलाला, गावाला, प्रदेशाला क्षणोक्षणी लांघते. पण आतल्या प्रवाशांना या बदलाचे भान असतेच असे नाही.

तसेच या ढोरकिन गावाचे रूप आहे. जग बदलत असते. नवे रूप, नवे जीवन घेते. परंतु ढोरकिन आपल्याच खास शैलीत वागत होते. बागडत होते. जगात होणाऱ्या घटनांना सामीरे न जाण्याइतपत स्वस्थ असे ते गाव भारतातील लक्षावधी गावांसारखेच अद्यापि होते. त्या खेड्यातल्या समस्या हजारो वर्षांपासून त्याच होत्या व तिथल्या तिथेच होत्या.

स्वातंत्र्यपूर्व काळात ते खेडे निजामाच्या प्रदेशात होते. महाराष्ट्राची अस्मिता जागवणारे पैठण हेही निजामी राजसत्तेच्या अंकित होते. ज्या निजामशाहीशी शूरमराठ्यांनी जोरदार लढा दिला व भारतीय संस्कृतीचे जतन करण्याचा प्रयत्न केला ती निजामशाही मराठ्यांना व मराठेशाहीला गारद करून जिवंत राहिली. सत्तेची अनेक रूपे पाहाणाऱ्या या भूप्रदेशावरील निजामाची पकड अधिकच घटूट झाली. विसाव्या शतकाच्या आगमनाबरोबर निजामसत्तेने आपले पाय अधिकच घटूट रोविले. इस्लामी संस्कृती, उर्द्धभाषा, मुसलमानी सत्तेची बीजे नुसती पेरली गेली असे नवे तर त्या संस्कृतीला मान-मान्यताही मिळवून देण्यात या सत्तेला यश आले. भारताची आध्यात्मिक परंपरा, त्या आध्यात्मिकतेचे ममतामय रूप, तिचे दैवी तेज, तिचा सर्वसमावेशक जन्मजात स्वभाव हळूहळू लोप पावतो की काय असे काही काळ अशा या परिस्थितीत वाटणे साहजिकच होते. मुसलमानांच्या आक्रमणाखोर छळवादाचा प्रत्यय सर्व ठिकाणी जनतेला येऊ लागला होता. परंतु परचक्रांचे तीव्र आक्रमण, आघात, दुष्टांचा छळ यांना पुरुन उरणाऱ्या भारतीय संस्कृतीची पाळे खेड्यातील जनतेत खूप खोलवर रुजली होती. स्वदेश व स्वधर्म हे शब्द जरी उच्चारण्याला प्रतिबंध असला तरी प्रत्येक ग्रामवासी त्या दोन संकल्पनांचा जणू प्रतीकच होता. इंग्रजांच्या राज्य करण्याच्या

पद्धतीतील एक भाग नेहमी असाच होता की हिंदु-मुस्लीमांच्या दोन संस्कृतीचे मीलन भारतीय संस्कृतीच्या रूपाने कधीच होऊ घायचे नाही आणि त्याच धोरणाचा अवलंब करून त्यांनी निजामशाही या प्रदेशावर लादली होती. बहुसंख्य हिंदूवर अल्पसंख्य मुस्लीमांचे राज्य लादले गेले होते. त्याचे एक तीव्र शल्य सर्वांच्या हृदयांत खोलवर सलत होते. त्यामुळे संतांनी आपल्या भक्ती, उपासनेने परमात्म्याचे जे रुपडे सामान्य जनांच्या नेत्रापुढे व मनीमानसी बिंबविलेले होते, ते पुसून टाकण्याची किमया मातव्बर अशा क्लूरातील क्लूर राजसत्तेलाही करता आली नाही. मांगल्याच्या सहस्रावधी पताका खांद्यावर घेणाऱ्या भारतीय संस्कृतीतील संतांनी आत्म-दीपाची ज्योत कधीही निष्प्राण होऊ दिली नाही.

एक मंगल वास्तु:

त्या ढोरकिन गावातील एक लहानसे घर. मांगल्याने नटलेले. जिनेंपूजेच्या भक्तीने सकाळी-सकाळीच भारावून जाणारे. सतृशील, विनम्र व अत्यंत धर्मप्रेमी असणारे. घरला घरपण देणारी कुटुंबीय मंडळी. छानसे घरकुल. यावनी सावली न पडलेले. घर कसे शेणाने सारवलेले. अंगणी रांगोळी काढलेले. पलीकडे एक निंबाचे झाड. समोरच धुळीचा रस्ता. कुणाच्या घरासमोर बैलगाडी सोडलेली. पारावर काही माणसे आपल्याच त्या लहानशा विश्वात हरवलेली. अशा त्या लहानशा खेड्यात सौ. कृष्णामाई आलेल्या होत्या बाळंतपणासाठी. पूर्वीची सात अपत्ये हरवून बसलेल्या. मनातून सारखी धाकथूक. हे आठवे अपत्य तरी सुखरूप होऊ दे, अशी अर्हत परमात्म्याची प्रार्थना मनोमन करणाऱ्या. बहिणीच्या म्हणजे श्रीमती राधाबाईच्या घरी सुखाने बाळंतपण होईल अशी आशा मनातून बाळगणाऱ्या. संसारातील अनेक आपल्ती पचविलेली, खंबीर हृदयाची ती माऊली बहिणीच्या आधाराने बाळंतपण सुखरूप पार पडावे, बाल वाढावे म्हणून ढोरकिनला आली होती. बहिणीचे हृदय मोठे. तिने अत्यंत ममतेने त्या गर्भवतीची काळजी घेतली होती.

त्या घरात जैन धर्माची पारंपारिक मूल्ये जपली जात होती. दररोज पाश्वनाथ प्रभूंची पूजा-अर्चा, अभिषेक सांगोपांग रीतीने होत असे. जैन श्रावकधर्मात सांगितलेला आचार-धर्म निष्ठेने पाळला जात होता. जिनपूजेशिवाय तोंडात पाणीही जात नव्हते. आत्यागेल्या व्रतींच्या आहाराचीही विचारपूस ममतेने केली जात होती. त्याकाळी मुनिजनांचा विहार जवळ जवळ संपुष्टात आला होता. तथापि ब्रह्मचर्याचे निष्ठेने पालन करणारे कुणी कुणी व्रती अधून मधून त्या गावी येत. त्यांच्याकडून होणारा उपदेश, त्यांनी दिलेली व्रते, या बाबत श्रीमती राधाबाईचे घराणे काटेकोर असे. त्यांचे पती

मु नि श्री आ र्य नं दी : जी व न गा था

बाळकृष्ण इंदोरे यांचा स्वर्गवास झाल्यावर सात्या कुटुंबाची जबाबदारी श्रीमती राधाबाई यांचेवरच येऊन पडली होती. परंतु त्यांनी कठिण समयी देखील आपली कौटुंबिक कर्तव्ये निष्ठेने पालन केली होती. आजच्यासारख्या बाळतपणाच्या सोयी त्यावेळी खेड्यात कोठून असणार? सारा भार कर्मावरच. “जे होईल ते सहावे व अनुभवावे” हाच मंत्र ज्याच्या त्याच्या मनीमानसी असे. परंतु अशाही परिस्थितीत खंबीर मनाने संसाराचा गाडा चालविणाऱ्या स्त्रिया त्याकाळी होत्या. आपल्या पुरते पाहण्याची स्वार्थी वृत्ती मनात धरली जात नसे.

जे प्राप्त आहे, तेच आपल्या प्रारब्धी आहे या विचारामुळे मनाला एक प्रकारची शांतता लाभत होती. कठीण प्रसंगी घाबरून न जाता, हिंमतीने, धैर्याने प्राप्त स्थितीवर मात करण्याची जिदूद परंपरेने घरोघरी आढळत होती.

सौ. कृष्णाबाई यांचे पती लक्ष्मणराव अहमिंद मूळचे राहणारे फुलंबरीचे. ते गाव औरंगाबाद जिल्ह्यातीलच. जवळ जवळ चार पाच पिढ्यांपासून लक्ष्मणरावांचे घराणे तेथे वास्तव्य करून होते. जैनसमाजात ज्या विविध जाती-उपजाती आहेत त्यात स्वहितवाल ही एक जात आहे. सैतवाल हे स्वहितवालचे अपशंश रूप आहे. ही जात मूळची सौराष्ट्रातील असावी असे काही संशोधकांनी लिहून ठेवले आहे. लक्ष्मणराव अहमिंद (आखूड) यांच्या पूर्वजांनी फुलंबरी येथे आपले चांगलेच बस्तान बसविले होते. त्या गावचे वतनदार म्हणून त्यांचे पूर्वज पाच पिढ्यांपासून सुखाने राहात होते. पेशवाई व मोगलाई यांच्या वादातून व परस्परांच्या होणाऱ्या अनेक लढ्यांतून देखील त्यांच्या वतनदारीला फारसा धक्का बसला नव्हता. पुढे लक्ष्मणरावांनी मात्र निजामशाहीत सरकारी नोकरी मिळविली. त्याकाळी सरकारी नोकरांचा रुबाब फार मोठा असे. त्यातल्या त्यात करोडगिरीतून (कस्टम) काम करणाऱ्या कारकुनांचा धाक सामान्य समाजावर असे. त्यातून शेतकरी, व्यापारी यांचा संबंध रोज येत असे. नाक्यावरच्या कामावर देखरेख करायचे काम लक्ष्मणरावजी यांचेकडे अनेक वर्षांपासून होते. त्या निमित्ताने त्यांची सारखी भ्रमंती असे. त्यामुळे सामाजिक, धार्मिक व सांस्कृतिक जीवनाशी त्यांचा आपोआपच संबंध येत होता. कुणाची काय अडचण आहे, कोण कोणत्या स्वभावाचा आहे, याची जाण त्यांना होती. ते जेव्हा कन्नड या गावी (औरंगाबाद जिल्हा) कस्टम क्लार्क होते तेव्हा तेथील जैनसमाजाचा व त्यांचा अत्यंत घनिष्ठ संबंध आला. कन्नडला खंडेलवाल जैन समाजाची घरे बरीच होती आणि पिढ्यान पिढ्या व्यापार उदीमामुळे ती घरे चांगली संपन्न झालेली होती.

लक्ष्मणरावांच्या मृदु-मार्दवी भाषेमुळे व धार्मिक प्रवृत्तीमुळे खंडेलवाल समाजाचे ते

मित्रच नव्हे तर 'घरचा माणूस' झाले होते. तेथील जैन समाज विविध धार्मिक व सामाजिक उत्सवांत लक्ष्मणरावांना सहभागी करवून घेई. त्याचे कारणही तसेच होते. लक्ष्मणरावांचा धर्माचा अभ्यास चांगला होता. मराठी, फारसी, हिंदी, उर्दू, संस्कृत भाषांचे ज्ञानही त्यांनी आपल्या वडिलांकडून मिळविले होते. जैन धर्मातील श्रावकाच्या आचारासंबंधी लक्ष्मणरावांचे मनात खोलवर रुची, श्रद्धा व भक्ती होती. संतांचे वाङ्मय त्यांनी अभ्यासले होते. हजारो अभंग त्यांना मुख्योद्गत होते. संतांची सेवा करण्यात ते नेहमीच पुढाकार घेत. मंदिरातून शास्त्र-पठणाचा कार्यक्रम ते नित्यनेमाने करीत. त्यांना जैन समाजातील मंदिरातून होणाऱ्या पूजाविधी-विधानांची चांगलीच माहिती होती. त्यामुळे अशा प्रसंगी ते आवर्जून उपस्थित राहात. सरकारी काम संपले की त्यांची पाऊले जैन मंदिराकडे वळत. तेथील जैनधर्मप्रेमी जनांना गोळा करून ते शास्त्र-चर्चा करीत. संस्कृत, हिंदी, मराठी पुराणांचे वाचन करून त्यातील धर्मस्वरूप ते मोळ्या कळकळीने समाजाला समजावून देत असत. त्यामुळे कन्ड, कसाबखेडा, चापानेर, हतनूर, औरंगाबाद, पैठण इ. जवळपासच्या जैन समाजात त्यांनी मानाचे स्थान मिळविले होते.

फुलंबरी: श्रावकोत्तम लक्ष्मणरावजी:

फुलंबरी (औरंगाबाद जिल्हा) हे गावही तसे फारसे मोठे नव्हते. पण व्यापारउदीम होता. थोडीशी संपन्नताही होती. अनेक पिढ्यांपासून लक्ष्मणरावजीचे अहमिंद्र घराणे फुलंबरीलाच वास्तव्याला होते. पूर्वीचे वतनदारी वैभव लोपले असले तरी त्या वैभवाचे खानदानीपण घराला लाभले होते. चांगल्या संस्कारामुळे लक्ष्मणरावजीनी आपला संसारही नीट चालविला होता.

ते स्वतः धर्मपरायण, शांत, मृदुभाषी व परोपकारात आत्महित मानणाऱ्या स्वभावाचे. त्यामुळे मित्रांचा गोतावळाही मोठा. अंगकाठी चांगली उंचीपुरी. सुडौल देखणे रूप, तेजस्वी चेहरा, कानात सुवर्णाच्या चमकणाऱ्या भिकबाळ्या. जरीकाठी धोतर, शर्ट, कोट आणि उपरणे या त्यांच्या पेहेरावाने ते खूपच देखणे दिसत. कपाळावर रेखलेले केशरी गंध व गळ्यात जानवे. डोक्यावर जांभळे जरीकाठी मुळासे. भरदार मिशा. त्यांच्या लेखी सारे जग जणू सुंदरतेने, ममतेने, प्रामाणिकतेने भरलेले. घरात त्यांची धर्मपत्नी सौ. कृष्णाबाई. नेत्रातून ओसंडणारे ममत्व, चेहन्यावर प्रशांतपणाचा भाव. नम्र-मृदू बोलणे. संयमाने चालणे. घराची लक्ष्मी. दलण-कांडण, स्वयंपाक-पाणी सारे काही शुचिर्भूतपणे करणारी लक्ष्मी. सारे कसे टापटिपीचे. लहानसे देवघर. देहाच्यात भगवान पाश्वनाथांची लहानशी मूर्ती, बाजूलाच नीरांजन पेटलेले. नुकतीच पूर्जा-अर्चा आठोपलेली. उद्बत्तीचा परिमल दरवळलेला. वातावरण भारावलेले. श्रावकाच्या

मु नि श्री आ र्य नं दी : जी व न गा था

महत्वाच्या जीवनाला अर्थ प्राप्त करून देणाऱ्या देवदर्शन आणि पूजन या गोष्टीचे कधी विस्मरण न होऊ देणारे घर.

जैन संस्कृतीचे मर्मस्थान म्हणजे अरहंताचे नित्य स्मरण. “पुण्यफला अरिहंता” असे आचार्यश्रेष्ठ कुंदकुंदांनी जे म्हटले ते उगीच नवे. सर्व जीवमात्रांना सत्यमार्ग, सुखाचा मार्ग, दिव्यत्वाचा मार्ग सांगणारी विभूती म्हणजे अरिहंत. जीवनाच्या सुखदुःखात सदैव पाठराखण करणारे अरिहंत स्मरण. धर्माचे फारसे सूक्ष्म ज्ञान नसेल, पांडित्याचे चार शब्द कानावरून गेले असतील नसतील, परंतु जीवनाला सोनेरी महिरप देणारे, आतून आनंदाची मौज-मस्ती भरभरून देणारे अरिहंत स्मरण. तेवढ्या एकाच नामस्मरणाने दुःख, दारिद्र्य, चिंता, काळज्या सुखेनैव सहन करणारे ते घर.

अरिहन्ताचे स्मरण म्हणजे जीवनाला अवृष्टापासून, अमंगलापासून, पापापासून वाचविणारी अभेद्य भिंत. हृदयात सदैव निवास करणाऱ्या परमात्म्याचे पहिले-वहिले खरे स्वरूप दर्शविणारे ते नाम, म्हणजे अरिहन्त. अरि म्हणजे शत्रू आणि हंत म्हणजे नाश करणारा. हृदयांतरी नित्य उद्भवणाऱ्या क्रोध, राग, द्वेष, मद, मत्सरादिक रिपूना नष्ट करणारे ते नामस्मरण. खरे शत्रू तेच. मानवाला दानव बनविणारे, अमंगलतेकडे नेणारे. जीवनाला पतनाकडे नेणारे. त्या रिपूना नष्ट करणारे अरहंताचे नामस्मरण. हजारो घरांतून हीच बलवती श्रद्धा वास करीत होती.

अरिहन्त हाच खरा आप्त. त्याच्या दर्शनासारखे सुख नाही. त्याच्या नामस्मरणाने हृदयाच्या तारा झंकृत होत होत्या. त्या आप्ताने जो धर्म सांगितला तोच मला तारणारा, मुक्ती देणारा अशी अतूट श्रद्धा. जीवनाला उर्ध्वगामी करणारी श्रद्धा. त्या अरहन्तदेवाच्या पलीकडे कुणाही कुदेवांना न मानण्याची, दुःखात-सुखात त्या देवांना शरण न जाणारी श्रद्धा. हीच श्रद्धा म्हणजे लक्ष्मी. हीच श्रद्धा म्हणजे जीवनाचा खरा वेद. असे श्रद्धेचे जीवन अनेक राज्य-स्थित्यंतरांत देखील शाबूत राहिले होते. श्रद्धा अमृत आहे. ती भोळी भाबडी, अज्ञ असली तरी तिचा चिवटपणा अभेद्य असतो. हीच जैन संस्कृतीत सम्यक् जीवनदर्शनाची पहाट असते. उजाडलेले असते पण सूर्याचा उदय झालेला नसतो. परंतु खात्री असते आत्मसूर्याचा उदय निश्चयेकरून होणार म्हणून. त्यामुळेच एक अजाण अतकर्य श्रद्धा जन्मते. निर्भयता उद्भवते की, जी अपराजेय असते. अपराजेय निर्भयता हीच तर अनंत अनंत वर्षे अशा घराण्यांचा सांभाळ करीत असते. सर्व वेदनेच्या प्रसंगी निर्मळ असे ज्ञातृत्व, वेदनेला पिऊन टाकणारे ज्ञानमय भाव त्या घराण्यांना सांभाळत नेत असतात. आत्म्यामध्ये अशी एक सक्रिय एकत्र बुद्धी हा जैन घराण्याचा स्थायी भाव राहात आला. तोच ज्योतिर्मय भाव लक्ष्मणरावजीच्या मनी मानसी

विस्तारून होता, रुजून होता, सुफलित होत होता.

लक्ष्मणरावजी निजामाच्या यावनी सत्तेतील एका सामान्य पदावर होते. यावनी सत्तेला सहकार्य घडते आहे, असा बोचरा विचार त्यांच्या मनात सतत सलत नव्हता असे मात्र नाही. परंतु निजामाची सत्ता इंग्रजांच्या आक्रमणापूर्वीची होती. निजाम किंवा त्याचे वंशज हे आता कुणी परकीय उरले नव्हते. याच मातीशी ते एकरूप झाले होते. त्यांचेही पूर्वज इथेच जन्मले, वाढले आणि येथेच विसावले होते. भारतीय संस्कृतीच्या ममत्वाने त्यांना भारतीय बनविण्यात कसलीच कसर ठेवली नसली तरी इस्लामी संस्कृतीचे वेड त्या राज्यकर्त्यांना व्यापून होते. पण त्या वेडाचा त्रासही इंग्रजांच्या आक्रमणाने व त्यांच्या राज्यशासनाने वाटेनासा झाला होता. इंग्रजी शासनाच्या अधिपत्याखालील प्रदेशाची वार्ता त्या खेड्यापाड्यातही येत असे. त्यामुळे निजामशाहीच्या एकतंत्री, बेताल व बेलगाम काराभाराविषयीचे एक तीव्र शल्यही लक्ष्मणरावजीच्या हृदयी होतेच. त्यांच्या संसारांत तसे काही उणे नव्हते. “सुखदुःखे समे कृत्वा” ही जगण्याची रीत त्यांच्या हाडीमासी खिळली होती.

लक्ष्मणराव व सौ. कृष्णाबाई यांच्या जीवनात तसे फारसे चढउतार नव्हते. सुखाने संसार करावा, आहे ते गोड करून घ्यावे असे ते दिवस. अरहंताच्या नामस्मरणात सारे काही विसरून जात असे. जिनेश्वरस्मरणात सुखदुःखांचा विसर पटून जात असे. सामान्यांच्या जीवनात लौकिक महत्वाकांक्षाही सामान्यच असतात. परंतु लक्ष्मणरावांनी आपल्या जीवनाला त्या बेलगाम व अपूरणीय महत्वाकांक्षेच्या आहारी जाऊ दिले नव्हते. इतके सुंदर, मंगल मानव जीवन प्राप्त झालेले असताना आत्मप्रत कृतज्ञ व्हायला काय हरकत आहे? जीवन एक चमकूती आहे, ती अनमोल देणगी आहे. याकडे माणूस का दुर्लक्ष करीत आहे, हेच कलत नाही. लक्ष्मणरावजीचे मात्र असे दुर्लक्ष झाले नसावे.

लक्ष्मणरावांचे जीवन वरून जरी शांत-प्रशांत दिसत असले तरी त्यांच्या हृदयात धर्म जिज्ञासेची ज्योत हळूळू प्रखर होत होती. सरकारी नोकरी करीत असताना व सांसारिक प्रपंचातील सर्व अडीअडचणीशी दोन हात करीत असतानाही हृदयस्थ आत्मदेवाचे विस्मरण त्यांनी होऊ दिले नव्हते. नित्य पूजनाचा नियम त्यांनी मोळ्या कटाक्षाने पाळला होता. मध्य-मांस-मधूचा त्याग, रात्री भोजनाचा त्याग, अष्टमी-चतुर्दशीला उपवास वा एकदाच जेवण, झोपताना सामायिक, वर्षातून कचनेर, वेस्तळ व कधी कुंथलगिरीचे दर्शन, अभिषेक ते चुकवीत नसत. जैन धर्मातील अगदी साधा आचाररथम पालन करताना एक प्रकारच्या मानसिक समाधानाने त्यांचा चेहरा प्रसन्नतेने उजळून निघत

असे. कसल्याही तर्क-कुतकाला त्यांच्या मनात मुळीच स्थान नसे. अर्हत् केवलीचे वचन त्यांना प्रमाण असे. त्या थोर केवलीच्या वाणीला शिरोधार्य करून त्यांनी आपल्या जीवनात मांगल्याचे अधिष्ठान ठेवले होते. दान व पूजा या दोन चक्रावर चालणारा गृहस्थाचा रथ त्यांनी मोळ्या कौशल्याने चालविला होता. हृदयी आत्मारामाची पूजा बांधणारा, त्याच्यातच सदैव लीन होणारा, मोहादिकांच्या पाशांना निर्भोहतेने हळुवार दूर सारणारा त्यांचा गृहस्थर्म त्यांनी सफल बनविला होता. आपल्या घराला परमात्म्याचे घर बनविणारा, त्या परमात्म्याच्या नामस्मरणाच्या संगीताने भासून टाकणारा. त्या परमात्म्याच्या प्रकाशात आपले गृहस्थजीवन घालविणारे गृहस्थ लक्ष्मणराव म्हणजे एक कोडेच होते. त्यांच्या जीवनात सौभाग्यवती कृष्णाबाईला अनन्य स्थान होते. दोघेही एकमेकांना पूर्णतः पूरक राहिले होते. जिनधर्माच्या आराधनेत, त्या मंगल धर्माच्या चिंतन-स्वाध्यायात दोघेही समरस होत असत.

जन्म : एका बाल योग्याचा:

लक्ष्मणरावांचे मनांत एक शल्य होते की त्यांची अपत्ये वाचत नसत. प्रत्येक वेळी बालके जन्मत. थोडी मोठी होत व ती जणू हे घर आपले नव्हे, हे आपले मातापिता नव्हेत, असा विचार करून निधून जात. दोन मुली, शिवाय पाच अपत्ये अकालीच निधन पावल्यामुळे मनातून एक प्रकारचे औदासिन्य उसळून येणे साहजिकच होते. प्रत्येक बाळंतपणी वाटायचे हे मूल तरी जगेल. पतीपत्नी मोळ्या आशेने येणाऱ्या अपत्याकडे डोळे लावून बसत. परमात्म्याची प्रार्थना करीत. परंतु निष्ठेने, श्रद्धेने जैन असल्याने प्रत्येक जीवाचा जन्म वा त्याचे भरण हे ज्याचे त्याचेच असते, आपण असतो केवळ निमित्त, असा विचार करून ते मनाला शांत करीत. अपत्य-भृत्यूचे दुःख हे किती तीव्र असते, किती व्लेशकारक असते याचा अनुभव केवळ मातापित्यांनाच ठाऊक. असे दुःखाचे चटके वारंवार सहन करण्याचे सामर्थ्यही त्यांना या जैनधर्माच्या प्रीतीने जणू बहाल केलेले असावे.

एके दिवशी लक्ष्मणरावजी आपल्या पत्नीला म्हणाले—

“माझ्या विचाराने तू हे बाळंतपण तुझ्या बहिणीकडे म्हणजे ढोरकिनलाच होऊ दे.”

“अशी जागा बदलण्यामुळे दैवात असते ते टळते काय?”

“ते तर खरेच. परंतु माझ्या मनात आलं की तूं ढोरकिनला श्रीमती राधाबाई कडं जाव. तेथे होणारं अपत्य कदाचित वाचेल.”

आणि त्या प्रमाणे एका चांगल्या मुहूर्तावर सौ. कृष्णाबाईची पाठ्यणी ढोरकिनला करण्यात आली. कदाचित येणाऱ्या अपत्याला हीच जागा, हेच घर वा हेच गाव पसंत असावे.

गर्भवती माता सौ. कृष्णाबाईचे दिवस पूर्ण होत आले. पायाला थोडी सूज आली. पण ती देखील एखाद्या अनामिक सुखाची चाहूलच असावी. फेब्रुवारी संपत आला होता. वातावरण सारे प्रसन्न होते. आणि २८ फेब्रुवारी १९०७ रोजी प्रभात काळी माता प्रसूत झाली. वेदनांचा अंत झाला. प्रसूत झालेली माता मुलाचे तोड पाहायला आतुर झाली. मुलगा झाल्याचा आनंद घरभर सामावून परिसरात विस्तारला. घरभर धांदल, गडबड उडाली. शेजारपाजार मदतीला धावून आला. शेजान्यांच्या सुखदुःखात सहभागी होणारी मंडळी आता दुर्लभ झाली असतील, पण तो काळ परस्परांच्या संदनांना प्रतिसाद देणारा सुखमय काळ होता.

एक नवा जीवात्मा जन्माला आला होता. त्याच्या आगमनाप्रीत्यर्थ साऱ्या ढंगकिन गावाला उत्साहाचे भरते आले होते. एखाद्या जीवात्म्याचे आगमन कसे साजरे करावे, त्याचा उत्सव कसा साजरा करावा, त्याच्या इवल्याशा नेत्रांना जरी पाहता आला नाही तरी आपल्या नेत्रांचे पारणे कसे फेडावे यासाठी सारे ग्रामवासी धडपड, धावपळ करीत होते.

कुणास ठाऊक हा जीवात्मा कोठून आला? कदाचित स्वर्गातून आला असावा. कदाचित इहलोकात एखादे कार्य त्याच्या अस्तित्वात संपन्न व्हायचे असेल. ही जी त्रैलोक्यात व्यापलेली जीवसृष्टी आहे, तिचा कुणाशी कसा संबंध आहे? कुणाकुणाला ही आलेली व्यक्ती कोणत्या प्रकारे सहकार्य करणार आहे? याची जाण त्यावेळी कुणाला असेल? सदगृहस्थ लक्ष्मणरावजींच्या घरात एका पुत्रलत्नाच्या जन्माने नवा आनंद निर्माण झाला. त्यांच्या भित्रांनी, सुहृदांनी, नातेवाईकांनी त्यांचे अभिनंदन केले. लक्ष्मणरावजींनी धर्मविधीपूर्वक बारसे थाटाने साजरे केले. जैनधर्मात, जैनसमाजात जो काही आचार-विधी आहे, त्यात “धर्मो मंगलम्”, “जीवो मंगलम्” या सूत्रांचा अर्थ गर्भित आहे.

जीवनाच्या श्वासोच्छ्वासातून धर्मच अभिप्रेत असतो. जीवात्म्याच्या परमविकासासाठी या सृष्टीत काय काय निर्मित झाले आहे हे पाहिले पाहिजे. म्हणजे सारे विश्वच जणू जीवात्म्याला परमात्म्याकडे नेण्यासाठी प्रयत्नशील आहे, असे सहजच वाढू लागते. सुंदर, स्वच्छ हवा की जी प्राण होऊन अंतापर्यंत राहते, जलतत्त्व वा अग्नितत्त्वही शरीराच्या रोमारोमातून आपले अस्तित्व दर्शवीत असते. सारे आकाश अनंतानंत तेजाने, आपल्या तेजोमय प्रकाशाने या जीवसृष्टीवर अहर्निश वर्षाव करून जणू “जीवो मंगलम्” चे महन्मंगल स्तोत्रच आळवीत आहे, असे वाढू लागले. जीवात्म्याच्या जन्माला आधारभूत झालेले मातेचे शरीर दुग्धामृताच्या रूपाने “आयुष्यमान् भव” हाच आशीर्वाद देत असते. आपल्या ममतेची अपार पाखर करून आपल्या देहातील कणाकणाने त्या

मु नि श्री आ र्य नं दी : जी व न ग॥ था

नवीन जीवात्म्याला जोजवून जगवीत असते. पण या सृष्टीच्या अनाकलनीय, सूक्ष्म शाश्वततेची कुणी आठवणच ठेवीत नाही. याच पृथ्वीवर अनेकानेक महात्म्यांचा जन्म होऊन व त्याच्या द्वारे आत्मविकासाचा मार्ग प्रशस्त करून जणू एक दिव्यजीवनाचा खेळच चालू आहे, असे मनाला वाटल्यास त्यात आश्चर्य वाटण्यासारखे काहीच नाही.

बारश्याच्या वेळी मुलाचे नाव “शंकर” असे ठेवण्यात आले. शंकर हे देखील परमात्म्याचे नाव आहे. सुखी करणारा, व स्वतः सुखी असणारा तो शंकर. हे शंकर नाव त्याच्या आजोबांचे होते. महाराष्ट्रीय संस्कृतीप्रमाणे आजोबांचे नाव नातवाला ठेवण्याची एक प्रथा आहे. यातून एक मोठा विचार प्रगट होतो. आपल्याच घरातील मंडळी जन्मोजन्मी त्याच त्याच घरात जन्मत असावी अशी विचारधारा घरोघरी असते. मुलगी झाली की आजी, पणजीच घरात परत जन्मली असा विचार मोळ्या भाविकपणे रुजविला जातो. त्यानिमित्ताने एक प्रकारची आदराची, भक्तिभावाची, प्रेमाची भावना जोपासली जाते. गेलेल्यांचा आदर करण्याचीही ही रीत असावी.

साजिरे गोजिरे सूप. गोरे गोरे हातपाय. हसमुख. टपोरे डोळे. या नवजाताचे सारेच लोभस. घरात नवा उत्साह, नवा जोम, नवा प्रकाश. लहान मूल म्हणजे जीवनाचा एक नवा साक्षात्कार. त्या बालकाचे संगोपन करताना मातेला होणारा अपरिमित आनंद. त्या आनंदमय सूपाला न्हाऊ घालताना, पाजताना माता नुसती मोहरून येते. याचे कारण तिलाही एका जीवात्म्याच्या चिरंतन आत्मरूपाशी एकरूप होण्याचा आनंद मिळत असतो.

जीवनाची शृंखला अनंत. शंकर हे आजोबांचे नाव. म्हणूनच ते सासन्याचे नाव असल्याने घेणे हे भारतीय स्त्रियांना लज्जेचे. त्या बालकाचे भाऊराया हेच नाव मातेने स्वीकारले.

दिवस-रात्रीच्या पाळण्यातून जीवन विकसित होत होते. शंकर आपल्या बालसुलभ लीलांनी सर्वांचा प्रिय झाला. मातेला आपल्या बालकासारखे अन्य काही प्रिय नसते. ह्या मुलाचे कोडकौतुक करण्यात ती रंगून जात असे. आणि त्यात वावगे असे काही तिला वाटत नसते. एका येणाऱ्या पिढीचे संगोपन करण्याची खरी जबाबदारी मातेची असते. माता जितकी चैतन्यशील, प्रगतिशील, समन्वयाच्या, समतेच्या विचाराची असेल तितकी नवीन पिढी कसदार होईल. समाजमनाची जडण-घडण करण्यात स्त्रिया अत्यंत कुशल असतात. “मा” हा पहिला शब्दच या सृष्टीचा पहिला चैतन्यमय आविष्कार आहे. जिनवाणीला माता म्हणण्यात किंवा संबोधण्यातही हाच हेतू आहे. “ओम्” हा जो ध्वनी आहे तो सर्व केवलीनी आपल्या कल्याणमय वाणीतून नित्य वापरला. त्यातूनही हे

मातृत्वच सूक्ष्मतेने पाहायला मिळते.

माता कृष्णाबाई या तर साध्या, अगदी अनपढ. चार भिंतीपलीकडे त्यांनी डोके उंचावूनही पाहिले नव्हते. त्या चार भिंतीच्या पलीकडे ज्यांना पाठवावयाचे, अशा चैतन्यभूर्ती माताच घडवीत राहाते. आपली मुले केवळ आपलीच राहात नाहीत. ती पुढे पुढे समाजाची, देशाची, विश्वाची होतात, एवढे मात्र तिला कळते. आणि म्हणून त्या चिमुकल्या चैतन्याच्या ऊर्जामय बाळाला ती सांभाळत असते. त्याला तोल सांभाळायला, पृथ्वीवर नीट चालायला, स्वच्छ, निर्मळ बोलायला शिकवीत असते. ज्या ज्या थोर लोकांची पुढे दिगंत कीर्ती होते त्यांचा सूत्रारंभ माताच नाही का करीत? तीर्थकर, चक्रवर्ती, नारायण, महर्षी, संतमहात्मे यांच्या जीवनाची पहाट फुलविणारी अदृश्य शक्ती ही माताच असते. त्या दृष्टीने माता कृष्णाबाईनी आपले हे “शंकर” अपत्य मोळ्या ममतेने, ऋजुतेने, मार्दवतेने वाढविले. संस्कारांचे अलंकार हे मणी-मौकितक-सुवर्णालिंकारांपेक्षाही अत्यंत मोलाचे असतात, याची जाण भारतीय स्त्रियांत असते. म्हणूनच हजारो वर्षांच्या मानवतेच्या प्रवासात भारतीय मन व संस्कृती अखंड व प्रवाहित राहिली. चांगल्याचा स्वीकार व वाईटाचा परिहार हा महाभंत्र ती स्वीकारत आली.

शंकराचे बाल्य इतर बरोबरीच्या मित्रमंडळीत हसत खेळत व्यतीत झाले. शिक्षणाची समस्या उभी राहिली. निजामाच्या संस्थानी कारभारात उर्दू-फारशीचे प्रस्थ होते. मुसलमानी संस्कृतीची छाप राजकीय कारभारावर पडावी हा निजामाचा हेतु अधिक कसोशीने पाळला जात होता. शाळांतून उर्दू भाषा व लिपी या गोष्टी शिकविल्या जात. सारे शिक्षण उर्दूमध्ये घेणे सक्तीचे होते. भारतीय देवनागरी लिपी व त्या लिपीतून म्हणजे मातृभाषेतून शिक्षण न देण्याचा हट्टाग्रह या संस्थानातील शिक्षण संस्थांचा व मुस्लीम शासकांचा होता. त्यामुळे शंकराचे प्राथमिक शिक्षण ढोरकिन सारख्या गावात करणे क्रम प्राप्त होते.

मातृभाषा आणि राजभाषा –

परंतु मातृभाषेच्या शिक्षण-संस्काराची ही उणीव घरोघरी माता-पिता आपल्या वात्सल्यपूर्ण वागणुकीने व घरी त्यांना त्यांचा कल पाहून मातृभाषेतून अभ्यास करवून घेऊन भरून काढीत असत. जबरदस्तीने, जोर-जुलुमाने बालकांना मातृभाषेशिवाय अन्य भाषांची सक्ती करणे हा केवळा अधःपात असतो, याची कल्पना शासकांना येत नाही. राज्यात राहाणाऱ्या विविध भाषी व मिश्र संस्कृतीच्या मुलामुलीना त्यांच्या त्यांच्या भाषेतून बालवयांत शिक्षण मिळणे हा त्यांचा अधिकार आहे, याची जाण राज्यकर्त्यांना

असू नये, ही मोठी दुर्दैवाची गोष्ट.

प्रसंगच असा होता. एकदा बाळ शंकर म्हणाला, “भाऊ मी उर्दू नाही शिकणार!” भाऊ म्हणाले, अरे, जशी मराठी भाषा तशी उर्दू भाषा. ज्ञान महत्वाचे आहे, भाषा नव्हे. मी घेईन तुझा अभ्यास! मग आईनेही उत्साह दिला. काळच असा होता की एकीकडे निजामशाहीची निरंकुश सत्ता, तर दुसरीकडे इंग्रजांची गुलामी. इंग्रज अम्मलदार इंग्रजीचा, त्यांच्या संस्कृतीचा आग्रह करीत, तर स्वदेशातील मंडळी क्रांतीची भाषा करीत. देशात मवाळ मंडळी होती. त्यांचाही विश्वास इंग्रजी सत्तेवर होता. इंग्रज देशाचे भले करीत आहेत, एक प्रकारची अनुशासनात्मक शिस्त लावीत आहेत, असा विचार वर्तमानपत्रांतून प्रत्यही वाचायला मिळत होता. देशी वर्तमानपत्र वाचणे हाही निजामी राज्यकर्त्याच्या दृष्टीने अपराध मानला जात होता. लोकमान्य टिळकांचा केसरी घरी येणे म्हणजे सरकारी नोकरांना नोकरी गमविष्ण्याचे ते एक कारणच होत असे.

अशा प्रतिकूल वातावरणात चिमुकल्या जीवांना काहीच कळत नसे. ढोरकिन सारख्या गावात तर अशा सर्व प्रकारच्या विचारधारेपासून अलिप्त राहणेच क्रमप्राप्त होते. शंकरचे वडील हे तर निजामशाहीचे नोकर. जबाबदारीही कठीण. करोडगिरी तर निजामाच्या उत्पन्नाचे प्रवचण साधन. त्यातून एका जैनाची वर्णी अशा महत्वाच्या जागी लागली आहे, हेही मुस्लीमांना सलत होते. थोडी जरी चूक झाली तरी आपत्तीच्या खाईत सारे घर उध्वस्त व्हायला वेळ लागणार नव्हता. नवीन स्यातंत्र्याच्या वाच्याचा स्पर्शही होणार नाही याची काळजी घेणारी जबरदस्त यंत्रणा शासनाकडे जव्यत तयार असे.

नावालाच न्याय-निवाड्याची व्यवस्था (?) असे. सारी सत्ता मुस्लीम अम्मलदाराकडे छ होती. ते सांगतील ते खरे. त्यामुळे “मोगलाई” असा शब्द प्रयोगही अस्तित्वात आला होता. मुस्लीमांना मनमुराद चरण्याचे ते क्षेत्र होते. अशा सत्तेच्या वरवट्याखाली सामान्यांचे जीवन म्हणजे एक नरकच होता. आणि अशा सत्तेतील सहभागी म्हणून काम करणारे लक्षणराव मनातून समाधानी नव्हते. परंतु प्राप्त परिस्थितीचा रेटाच इतका तीव्र होता की अन्य काही विचार करणेही शक्य नव्हते. म्हणून डोळ्यात तेल घालून, अत्यंत प्रामाणिकपणे स्वीकृत काम कुचराई न करता ते पार पाडीत होते. त्यातून बदल्यांचे तंत्रही असे. सतत बदल्या होत राहिल्याने बाळ शंकराची देखभाल करण्याचे कार्यही त्यांना करता येत नव्हते. अशी अवस्था सरकारी नोकरी करणाऱ्याच्या नशीबी येते, हा अनुभव आजलाही काही नवीन नाही. माणसाचे माणूसपण, त्याच्या जीवनातील आनंद, मौजमस्ती, जीवनऊर्जेचा प्रत्येक क्षण झोगण्याचे सामर्थ्यही अशा नोकरीपायी गमवावे लागत असे. त्याच्या मोबदल्यात नोकरीची

शाश्वती व महिन्याच्या महिन्याला खात्रीचे उत्पन्न यावरच समाधान मानणारी कुटुंबे अंतरंगातून कसला दाह सहन करीत असतील याची कल्पनाच केलेली बरी.

शंकराचे वडील लक्ष्मणराव तसे धर्मपरायण होते. धर्मच त्यांचा साथीदार होता. धर्म हेच सत्य. आणि सत्य म्हणजे धर्म. सत्य हे नित्य आहे. शाश्वत आहे. त्याचा नाश होऊ शकत नाही. आणि जे सत्य पराभूत होईल, नाश पावेल ते सत्य नसेलच. म्हणून सत्य-जिनावर, परमात्म्यावर त्यांची अतूट श्रद्धा होती. जिनमंदिरातून भगवंताची स्तुतिस्तोत्रे गाताना ते देहभान विसरून जात. आवाजाही सुरेख होता. भजने म्हणताना ते परमात्म्याच्या गुणाशी एकरूप होत, तल्लीन होत. ब. महतीसागर, पं. जिनदासजी फडकुले, कवी माणिक गोविंद कटके यांनी मराठीतून लिहिलेल्या आरत्या, भजने, स्तोत्रे, अभंग ते आवडीने गात. त्या काळात मराठीतून जैनधर्मावर फारशी पुस्तके छापली जात नसत. त्यामुळे हिंदी पुस्तकावरच त्यांचा धर्मचा अभ्यास चाले. सरकारी काम संपले की मग ते जिनमंदिरात नित्य नेमाने जात. जिनदर्शन, प्रार्थना, स्तोत्रपठन हा त्यांचा स्थायीभावच होऊन राहिला होता. संध्याकाळी जिनमंदिरातून शास्त्रप्रवचन करीत. पुराणांचे पठण-पाठण करीत. त्या भक्तीच्या रसात ते स्वतः आकंठ बुझून जात.

धर्मभूमी—कन्नड :

अशाच एका प्रसंगी इ.स. १९९० ला कन्नड या गावी त्यांची बदली झाली. हे गाव तसे संपन्न. खंडेलवाल जैन तेथे बहुसंख्येने होते. व्यापार उदीम करून त्यांनी चांगलाच जम बसविला होता. ती सारी घराणी धार्मिक होती. संध्याकाळी शास्त्र वाचन, भजन-संकीर्तन, आरती यांत त्यांचा वेळ कसा जात असे हे कळत नसे. सकाळी शुचिर्भूत होऊन भगवंताची पूजा-अर्चा, अभिषेक नित्य नेमाने केला जाई. “अरहत् चरण सपर्या” या उक्ती प्रमाणे भगवंताच्या अभिषेकामुळे कर्मबंधाला आवर घालून आत्मदर्शनाची एक आदर्श पद्धती गावागावातून दिसून येत होती. ज्यांना वेळ असे ती मंडळी प्रथमानुयोगाचे म्हणजे पुराणकथांचे वाचन नित्य नेमाने करीत. संसारातील दुःख वेदनांना पचवून टाकण्याचे सामर्थ्य त्या पूजेत खासच होते. उषःकाली उठून, सुस्नात होऊन, अष्ट द्रव्यांनी युक्त असे ताट घेऊन, जिनमंदिराच्या शिखाराचे दर्शन घेत मंदिरात प्रवेश करण्याचा आनंद काही औरच असतो. उत्तम श्रावकाचा दिवस परमात्म्याच्या नामस्मरणाने सुरु होतो. त्याच्या मनीमानसी साक्षात् परमात्माच उभा असतो.

तव पाढौ मम हृदये
मम हृदयं तव पदद्वये लीनम् ॥

(माझे हृदय परमात्म्याच्या पायाशी व परमात्म्याचे कोमल चरण माझ्या हृदयात सदैव

मु नि श्री आ र्य नं दी : जी व न गा था

राहो.) अशी प्रार्थना करीत आपल्या दिवसाला श्रावक सुरुवात करीत असतो.

आपल्या धार्मिक आचाराने कन्ड येथे लक्ष्मणरावांनी मोठी छाप पाढली. सारा जैनसमाज त्यांच्या या धर्माचरणाने प्रभावित झाला. त्याचवेळी कुमार शंकरही पिताजी बरोबर कन्डला होता. त्याच्या बालमनावर धार्मिकतेचा ठसा खोलवर उमटला. वडिलाबरोबर कुमार शंकरही अभिषेक-पूजा करीत होता. णमोकार मंत्राचे स्मरण करीत होता. आपल्या जीवनातही मंगल प्रभात उदयाला यावी म्हणून प्रार्थना करीत होता.

हैद्राबाद संस्थानात जिनमंदिरे उभारण्यावर बंदी होती. त्यामुळे पंचकल्याणिक प्रतिष्ठा महोत्सवाचा योग देखील दुर्भिल होता. मुनिविहारासारखा कार्यक्रमही अवघड झाला होता. देवशास्त्र गुरुंची नित्य आराधना करण्याचे व्रत त्यामुळे पूर्णतेला जात नव्हते. पर्यूषण पर्वात मात्र सारा जैनसमाज एकत्र होत असे. उत्तम क्षमा, मार्दव, आर्जव, संयम, सत्य, शैव, तप, त्याग, अकिञ्चन्य व ब्रह्मचर्य या दहा आत्मगुणांचे चिंतन होत असे. परस्परातील राग, द्वेष दूर व्हावेत म्हणून “क्षमावलीचा कार्यक्रम” मोळ्या उत्साहाने साजरा होई. जैनत्वाची खरी प्रचीती त्यावेळी येई. परस्परावर प्रेमाचा वर्षाव करावा, एकमेकांची दुःखे स्वतःची समजून ती दूर करण्यासाठी झाटावे, हा विचारही प्रबळ होत होता. तेवढ्यापुरती कन्ड ही धर्मभूमी होऊन जाई. लहान लहान बालके नृत्ये, नाटिका सादर करीत. या कामी लक्ष्मणरावही सर्व काम दूर सारून त्या बालकांना प्रोत्साहन देत. ते स्वतः सरकारी अधिकारी असल्याने गावात त्यांना मान असे. या साच्या धर्माचरणाचा लहान शंकरावर अपेक्षित परिणाम होत राही. सत्य पण मृदू भाषण, अचौर्य, अपरिग्रह व अनाग्रह या जैन सिद्धांताचा परिणाम आपोआपच दृग्गोचर होत असे. देव-शास्त्र-गुरुंच्या सेवेत जीवनार्पण करण्याचा मंगल संकल्प शंकराच्या बाल मनात जागृत होत होता.

लहानपणापासूनच जैन धर्म, संस्कृती व विचार, आचार-धर्म याची गोडी लागल्याने चिरंजीव शंकर हा त्या अनुषंगाने जैन ग्रंथ-कथा व पुराणे यांच्या अध्ययनाच्या तयारीस लागला. जिनसेनांचे महापुराण, पद्मपुराण, आदिनाथ पुराण, पार्श्वनाथ पुराण इ. पुराण-पुरुषांची कथा व जीवन वर्णन करणारी ही शास्त्रे त्याला धर्मप्रेरणा देत होती.

आई-वडिलांच्या संस्कारामुळे सत्त्वशील, प्रामाणिक व प्रांजल जीवन जगण्याचे संकल्प त्या बालमनात उठत. कधी कधी आपल्या पिताजीशी त्याबाबत प्रश्नही विचारून तो आपले समाधान करून घेत असे. बालपणापासून श्रावक धर्म व मुनिधर्म याबाबत चिकित्सक दृष्टी ठेवून त्याने मिळेल ती पुस्तके वाचून काढली. आवाजाची देणगी लाभलेला शंकर स्तोत्रे, पदे, सुंदर व मधुर आवाजात म्हणे. लहानपणीच मुलामुलीना

जैनधर्मग्रंथाचा स्वाध्याय करण्याची, मंत्र व स्तोत्र पठण करण्याची प्रेरणा आईवडिलांनी आपल्या बालकांना द्यायला हवी.

पूर्वाचार्यांनी जो ग्रंथाचा महान वारसा आपल्यासाठी ठेवला आहे, त्या पवित्रतम ग्रंथांचा स्वाध्याय, पठण-पाठण, चिंतन-मनन आपण नाही तर कोण करणार? इतकी प्रदीर्घ सैद्धान्तिक, आध्यात्मिक व साहित्यिक परंपरा लाभलेला हा धर्म उपेक्षित राहू नये, यासाठी जैन तरुणांनी प्रयत्न केला पाहिजे. त्याशिवाय जैनत्व टिकून राहणार नाही.

वडिलांची बदली झाली की शंकराच्या शिक्षणाची आबाळ होत होती. कारण त्या काळी आजच्या सारखा शिक्षणाचा प्रसार झालेला नव्हता. खरे तर गरीब घराण्यातील मुलांना ती चैनीचीच गोष्ट होती. परंतु आपला मुलगा चांगला शिकावा, मोठा पदवीधर व्हावा असे वाटणे साहजिकच होते. पण मनातील शिक्षणाचे बेत पार पडणे हे आवाक्याबाहेरचे होत असे.

शंकराचे शिक्षण :

वडील कन्डहून भायगावला आले तेव्हा शंकर वयाने लहान होता. शंकर सहासात वर्षाचा असतांना कुंथलगिरी या महाराष्ट्रातील एका सिद्धक्षेत्रावर पाठशाळा चालविणारे ब्रह्मचारी श्री पाश्वसागर महाराज भायगावला आले. माणूस मोठा धैर्याचा. एकट्याच्या बळावर त्यांनी शैक्षणिक कार्य तेथे चालू केले होते. जैनसमाजात शिक्षणाचा फारच अल्पसा प्रचार होता. बहुतेक जण व्यापार उदीम करीत, किंवा साधीसुधी नोकरी करीत. अशा वेळी शैक्षणिक कार्य करायचे म्हणजे अत्यंत अवघड. मुले आणायची, त्यांची राहाण्या-जेवण्याची, कपडेलत्थांची, औषध-पाण्याची सारी सोय शिक्षण संस्थेलाच करावी लागे. त्यासाठी पैसा हवा होता. मग ब्रह्मचारीजींनी भ्रमंती करायची. दान गोळा करायचे व स्वतः शिकवावयाचे. सारे काम तेच मोळ्या उत्साहाने करीत.

भायगावला येऊन त्यांनी लक्ष्मणरावांची गाठ घेतली. लक्ष्मणरावांच्या जवळच सहासात वर्षाचा शंकर उभा होता. त्या मुलाकडे पाहाताच पाश्वसागरजींना आनंद झाला. त्या मुलाच्या वागण्यातील नप्रता व त्याच्या ठायी असलेले कुतूहल पाहून ते म्हणाले,

“लक्ष्मणरावजी, या तुमच्या मुलाला घरी ठेवून काय करणार? त्याला माझ्या आश्रमात पाठवा. त्याला मी सांभाळतो.”

“त्याच्या आईला विचारले पाहिजे. शंकर तर त्याच्या आईच्या गळ्यातील ताईत आहे. त्याला थोडे देखील दृष्टीआड ती होऊ देत नाही.”

इतक्यात माता सौ. कृष्णाबाईच सामोरे आल्या. “काय म्हणतात महाराज” त्यांनी विचारले.

महाराज म्हणतात, “भाऊला (शंकराला) कुंथलगिरीला घेऊन जातो. त्याला शिकवितो. मोठा करतो.” लक्ष्मणराव म्हणाले.

आईच्या डोळ्यात अशू उभे राहिले. आश्रमात मुलगा पाठवायला माऊलीचे मन धजले नाही. ती म्हणाली,

“आमचा शंकर लहान आहे. त्याला मी कुठेही पाठविणार नाही. सात अपत्यांनंतर तो झाला आहे. माझ्याने त्याच्या वाचून राहाणे शक्य नाही होणार.”

लक्ष्मणरावांनी मग तिची व महाराजांची समजूत काढली. ते म्हणाले, “महाराज, तुमची कळकळ मला समजते. समाजातील मुले चांगली शिकावीत, ज्ञानसंपन्न व्हावीत हा तुमचा हेतु देखील चांगला आहे. पण अनेक दुःखे या माऊलीने सहन केली आहेत. मुलाला थोडे देखील नजरेआड ती होऊ देत नाही. तिला दुःखी ठेवून भाऊला आपत्याकडे पाठवावे असे मलाही नाही वाटत.”

महाराज पाश्वसागरांनी अनेक प्रलोभने दाखविली. शंकररावाच्या शैक्षणिक प्रगतीची स्वप्ने उभी करून पाहिली. परंतु त्यांना निराश व्हावे लागले. त्यावेळी अशी शैक्षणिक जाण समाजात फारच अल्प होती. अशा अपत्य प्रेमापोटीचं अनेक मुले ज्ञानापासून वंचित राहात. श्री पाश्वसागरजीचे हे शैक्षणिक कार्य ऐतिहासिक म्हणावे लागेल. त्यांनी मराठवाड्यातील कुंथलगिरी क्षेत्राला आपल्या अंगभूत कर्तृत्वाने, परिश्रमाने व चिकाटीने एक आगळे वैभव प्रदान केले. जैन समाजात शिक्षणाचा धर्म संस्काराचा प्रचार, प्रसार करणारा हा एक नवा प्रवाह त्यांनी सुरु केला. मराठवाडा शैक्षणिक दृष्ट्या मागास राहू नये व विशेषत: जैन समाजाने कार्यात रस घ्यावा यासाठी श्री पाश्वसागरजीनी जे कष्ट घेतले ते खरोखरच मोलाचे आहेत.

या निमित्ताने एक मात्र झाले की लक्ष्मणरावजीचा व ब्रह्मचारी श्री पाश्वसागरजीचा घनिष्ठ संबंध आला. कुंथलगिरी आश्रमासाठी हस्ते परहस्ते दान मिळवून देण्यात ते अग्रेसर असत. स्वत: सरकारी नोकरीत असल्याने त्यांचा शब्द कुणी मोडत नसत. कल्नड वैजापूर, कसाबखेडा, औरंगाबाद, पैठण अशा अनेक गावातून लक्ष्मणरावजीचा व लक्ष्मणरावांच्या घराण्याचा घरोबाच जणू निर्माण झाला. कुंथलगिरीच्या यात्रेसाठी लक्ष्मणराव सहकुटुंब जात असत. महाराजांच्या कार्यात सदैव सहकार्य करीत असत. त्या काळी मुलगा पाच सहा वर्षांचा होईपर्यंत शाळेत घालण्याचा प्रश्ननंद येत नसे. लक्ष्मणराव भायगाव येथे असताना शंकर शिकायला योग्य झाला होता. परंतु ज्याला आपण क्रिमिक

शिक्षण म्हणतो ते शंकरला व्यवस्थितपणे मिळालेच नाही. घरच्याघरी पिताजीच्या देखरेखीखाली लिहिणे-वाचणे, अंकगणित, पाठांतर या गोष्टी होतच होत्या. भायगांवावरुन पिताजीची बदली ताडपिंपळगावी झाली,... तेथून ती अंधानेरला. शंकरच्या शिक्षणाचा प्रश्न होता. अंधानेर ते कन्नड तीन मैलाचे अंतर होते. शंकराच्या हृदयात शिक्षणाचे प्रेम पुन्हा उफाळून आले. रोज ते अंतर चालत जाऊन त्याने “अप्पर प्रायमरी” परीक्षा पहिल्या नंबरने पास केली. शंकराचा आनंद गगनात मावेनासा झाला. त्याकाळी अप्पर प्रायमरी पास होणे म्हणजे जणू ग्रेज्युएटच होण्यासारखे होते. हे शिक्षण घेताना होणारा त्रास शंकराने कथी आपल्या चेहऱ्यावर येऊ दिला नाही. शिक्षण घ्यायचे, ज्ञान मिळवायचे तर कष्ट सहन करावेच लागतात. पावसात, उन्हातान्हात पायी कन्नडला जायचे व तेथून परत घरी यायचे कष्ट होत. परंतु शंकराने कथी टाळाटाळ केली नाही. अभ्यास करण्याची त्याची एक पद्धत असे. एकेक पाठ प्रयत्नपूर्वक तो आत्मसात करायचा. शब्दांचे अर्थ, कवितांचे पाठांतर, गणितातील विविध समस्या याबाबत तो नेहमीच दक्ष व सावधान असे. अप्पर प्रायमरी पास झाल्याने एक तरी पात्रता पदरी पडली, याचे सर्वांनाच समाधान झाले.

या अध्ययनाच्या वेळी गुरुजनांचा योग्य आदर व सन्मान करण्याचे पाठ घरातून त्याला मिळाले होते. भाषा व गणित हे त्याचे आवडते विषय. सुंदर सुंदर सुभाषितांचे पठण हाही त्याचा अध्ययनाचा भाग होता. हिंदू धर्मातील ग्रंथांचेही वाचन होऊ लागले. मराठीतील संत वाळम्याचा अभ्यास करण्यात तो रमू लागला. त्यातील अभंग-ओव्या वाचण्याची रुची होती. शिक्षण उर्दूत असल्यामुळे उर्दूवाळम्यातील शेर-शायरीत देखील त्यांची गती होती. वडील करोडगिरीत (आजचे कस्टम खाते) असल्याने त्यांचे संबंध मोठमोळ्या मुस्लीम व हिंदू ऑफिसरांशी होते. सचोटीने सर्व व्यवहार होत असल्याने त्यांचा वचक असे. वडिलांच्या या सचोटीच्या व निग्रहपूर्वक आचरणाचा परिणाम बाल शंकरावर न झाला तरच नवल. आपल्या भुलावर चांगले संस्कार व्हावेत व तोही चांगला श्रावक व्हावा याकडे त्यांचा कटाक्ष असे. त्यामुळे शंकर देखील आपल्या जीवनासंबंधी नेहमी दक्ष असे. व्यवहारात धर्म व धर्मात व्यवहार आचरण्याचे पाठ त्याच्या या पौगंड अद्वयेत मिळत राहिले. सामान्यपणे त्याकाळी फार मोठी आकांक्षाजैन बालकात उद्भूत होत नव्हती. याचे कारण घरातील व आजूबाजूचे वातावरण होते. मोठा डॉक्टर, वकील किंवा इंजिनिअर व्हावे, अशा आकांक्षांचा उदय त्याकाळी विद्यार्थ्यांच्या मनात होत नसे. जे व्यापार उदीम करणारे श्रावक असत त्यांची मुले वडिलांचा व्यापारच स्वीकारीत. व ज्यांचे वडील नोकरीत-सरकारी नोकरीत असत-त्यांच्या मुलांचा कल देखील सरकारी नोकरीकडे असे.

साहजिकच शंकरला जरी मनातून खूप वाटत होते की, आपणही खूप शिकावे, पदवीधर व्हावे, तरी परंतु घरची स्थितीही त्याला ठाऊक होती. वडील लौकरच निवृत्त होतील व घराची सर्व जबाबदारी आपणावरच येईल, अशी त्याची धारणा झाली होती. त्यामुळे जे व जेवढे शिकता येईल ते शिकून घेण्यासाठी तो आतुर होता.

शिक्षणासाठी कोपरगावी:

भायगावला असतानाच मध्येच एकदीड वर्ष शंकरला कोपरगावी ठेवण्यात आले होते. आपल्या फिरतीच्या नोकरीमुळे मुलाचे शिक्षण अडू नये म्हणून वडिलांनी शंकरला कोपरगावी पाठविण्याचे ठरविले. घरातही चर्चा होती. कोपरगावी लक्षणरावांच्या मुलीचे सासरे श्री बाळाबाबा चौधरी राहात होते. त्यांच्याकडे शंकरला शिक्षणासाठी ठेवावे, असे सर्वांनी ठरविले. वडिलांनी त्याला विचारले, “काय भाऊ, जाणार ना कोपरगावाला शिकायला?”

“ का नाही? कोपरगाव मला आवडते. जीजीचे घर आहे. वातावरण चांगले आहे.”

शंकराचे मन कोपरगावी पोचले देखील. येथील वातावरणापेक्षा तेथील वातावरण मुक्त होते. कोपरगाव तसे बन्यापैकी गाव. कन्डचे धागेदारे, सामाजिक ऋणानुबंध कोपरगावाशी जोडलेले होते. त्यामुळे कोपरगावी शंकराची पाठवणी झाली. कोपरगावला हायस्कूल होते. त्यात त्याचे नाव घातले गेले. जीजीचे यजमान पांडुरंगजी हे जरा तापटच होते. बेशिस्त, बेपर्वई, निष्काळजीपणा त्यांना आवडत नव्हता. त्यांच्या घरात त्यांचा शब्द प्रमाण. त्यांनाही तीन मुले होती. त्या भाच्यांबरोबर शंकरची चांगलीच मैत्री जमली. परंतु अभ्यासाच्या बाबतीत भोठ चिंतामणी जरा कच्चा होता. वडिलांची बोलणी त्याला खावी लागत. कधी कधी वडील त्या मुलावर खूप रागावत. कवचित मारही देत. शंकर मृदू स्वभावाचा होता. तो आपल्या भाच्याची बाजू घेई. मेळण्यांना समजावून सांगे. भाच्याकडून स्वतः अभ्यास करवून घेई. कोपरगावातील पूनमचंदंजी व बंधू रायचंदंजी काले यांचे भाऊवर फार वात्सल्य होते. ते त्याचे खाण्यापिण्याचे लाड पुरवीत, मैनाबाई जीजीस यांचा मोठा आधार होता.

शंकरचा स्वभाव प्रेमक व मनमिळावू असल्याने त्याचा मित्रपरिवारही मोठा होता. खूप अभ्यास, वाचन आणि खेळ यात त्याचा वेळ निघून जात असे. विद्यार्थीदशा ही एक मोलाची संधी आहे. जीवनाला आकार देण्याचा, जीवनाला समर्थ व संपन्न करण्याचा तो काळ असतो. या वयातंच जे बीज पेरले जाते त्याचा मोठा वृक्ष होतो. देशात त्यावेळी स्वातंत्र्याची चळवळ चालू होती. महात्मा गांधी व त्यांच्या विविध सामाजिक, राजकीय विचारांचा प्रचार व प्रसार होत होता. आपणही या चळवळीत स्वतःला झोकून घ्यावे, स्वातंत्र्याच्या प्राप्तीसाठी आपले जीवन खर्च करावे असे त्याला वाटे. “पराधीनतेत

जगण्यापेक्षा मरण बरे” ही उक्ती त्याने मनात कोरुन ठेवली होती. “केसरी” वर्तमानपत्र तो नियमाने वाचत होता. देशात चाललेल्या विविध राजकीय विचारांबद्दल मनात खूप खळबळ माजत असे. त्यावर विद्यार्थी मित्रांत चर्चाही होत. शाळेतील सभा समेलनात तो रंगून जाई. हित, मित व प्रिय वचनांनी तो आपल्या शिक्षकांतही आदरास पात्र झाला होता. सारेच जण त्याला “भाऊ” म्हणून हाक मारीत. मित्रांना योग्य तो सल्ला देणे, त्यांच्या सुख दुःखात सहभागी होणे, त्यांच्या अभ्यासात मदत करणे यांत त्याला खूप स्वी होती. विशेषत: आम्ही जैन विद्यार्थ्यांनी खूप शिकावे, नवे नवे ज्ञान सतत अर्जित करावे, असे त्याला मनात वाटत राही.

कोपरगावी भाऊचे मन चांगलेच रमले. विद्यार्थीदशाच अशी असते की अभ्यास-खेळ-रंगतदार गप्पागोष्टी इत्यादिना सुमार नसतो. कोपरगाव इंग्रज हुकमतीखालील गाव. व्यापारी गाव. धर्मचित्त बाळगणाच्यांचे गाव. साखरेचा, गुळाचा व्यापार. तोही व्यापार खडेलवाल जैनांच्या ताब्यात असे. भाऊंना गोड आवडायचे. भाऊ तेथेही धार्मिक शिकत. भक्तामराचे शुद्धरीतीने पठण करीत. “प्रथमानुयोगातील कथा” त्यांनी तेथेच वाचून काढल्या. तेहापासून पाच अणुव्रते, तीन गुणव्रते, चार शिक्षावते यांचा नकळत स्वीकार त्यांनी करायला सुरुवात केली. त्यांचे सारे चित्त अहंत्कारणी समर्पित राहात असे. भाऊंचे काम अत्यंत शिस्तीचे असे. जे करायचे ते आत्मा ओतून केले पाहिजे, ही त्यांची रीत. भाऊ आल्यापासून घर अत्यंत स्वच्छ, निर्मळ व नीटनेटके राही. घरकामातही भाऊ आपल्या बहिणीला खूप मदत करीत. घरातील कामांचा त्यांनी कधी कंटाळा केला नाही. कधी आकस्ताळेपणा नाही. शांत, मधुर जीवन आनंदाने जगण्याची रीत त्यांनी अंगवळणी पाडून घेतली होती.

मनासारखे नाही झाले तर भाऊ पूर्वी संतापत, त्रागा करीत. पण कोपरगावी आल्यापासून तो संताप दूर पक्कून गेला. समजूतदारपणा, सोशीकपणा व सर्वांशी मिळून मिसळून वागण्याचे कसब त्यांनी मिळविले. त्यामुळे शाळेतील सर्वच शिक्षक, मुले मुली भाऊंच्या शब्दांना मान देत. शाळेतील कार्यक्रम तर भाऊंच्याशिवाय पार पडत नसत.

वडिलांची निवृत्ती: नव्या जबाबदाऱ्या

इ.स. १९९८ साली भाऊंचे वडील सरकारी नोकरीतून सन्मानपूर्वक निवृत्त झाले. आता घर चालविण्यासाठी नव्याने काही काम करावे, असा विचार चालू होता. भाऊंनी आई वडिलांचे ते बोलणे ऐकले.

वडील म्हणाले, “मुलाला चांगला वकील करावा असे माझ्या मनात होते. पण आता मिळणाऱ्या पेन्शनमधून घरावे कसे भागेल हीच विवंचना आहे.”

आई म्हणाली, “तुम्ही काळजी करू नका. सारे चांगले होईल. आता तुम्ही विश्रांती घ्या. खूप धावपळ केली, जीवनात. सारे जीवन केवळ दिवस रेटण्यात गेले. पण आपला भाऊ हुषार आहे. तो समजूतदार आहे. त्याला कामाची माहितीही आहे.”

भाऊ पुढे आले. ते नम्रतेने म्हणाले—“बाई! भाऊंना सांगून पहा. मला नोकरीला लावा म्हणावे. मी चांगल्या प्रकारे नोकरी करीन. घरादाराची जबाबदारी माझी. मला आता यापुढे नाही शिकायचे. भाऊंनी आराम करावा.”

त्यावेळी शंकरराव हे केवळ बारा तेरा वर्षांचे होते. घरातील आर्थिक स्थिती नाजूक होती. त्यांना हे सारे दिसत होते. आपणालाच निर्धाराने, चिकाटीने घर सांभाळायला हवे, हा विचार त्यांनी पक्का केला. मातृ-पितृ दैवत मानणाऱ्या शंकररावांनी हटूटच धरला. वडिलांनी निवृत्तीनंतर कुठलेही काम करू नये. त्यांनी उर्वरित आयुष्य धर्मचिंतनात, पूजा अर्चेत घालवावे हा विचार त्यांनी बोलून दाखविला. स्वतः नोकरी करून घर चालविण्याचा आग्रह धरला. हे ऐकून आईचे अंतःकरण उचंबळून आले. बाळाच्या या समजूतदारपणाचे किती कौतुक करावे त्या माऊलीने! आईच्या ममतेने भाऊंना रडूच आले. भाऊंची मायाच तशी होती. सरकारी नोकरीतून माणूस निवृत्त झाला की त्याच्या मनावर एकदम डडपण येत असे. पंचवीस तीस वर्षे एकाच कामात गुंतवून घेतल्याने इतर प्रकारच्या मनोरंजनाच्या व वेळ घालविण्याच्या सवर्योना तो पारखा होतो. घरी देखील नोकरीमुळे हवे तेवढे लक्ष देता येत नाही. आवडीचे काही करावे म्हणावे तर तेही नाही. सामान्यांच्या जीवनात स्वप्नेही बघण्याचे सामर्थ्य नसते.

भाऊंच्या आग्रहाखातर वडिलांनी भाऊंना आपल्या अधिकारी मित्राकडे नेले. त्यांचे नाव आर्देशर बहमनजी आमीन करोडगिरी. ते पारशी होते. मुलाचा चुणचुणीतपणा, आदब-नम्रता व विशेषतः हस्ताक्षर पाहून ते खूप झाले. आणि भाऊंना १९२२ मध्ये नोकरी करोडगिरीनाका जवळी (कन्ड) येथे लागली. तो अधिकारी म्हणाला, “शंकरराव, तुमच्या वडिलांचे वय झाले आहे. त्यांची काळजी घ्या! आणि त्यांनी जसे नाव कमविले तसे तुम्हीही कमवा. तुम्हाला येथे खूप शिकायला मिळेल. सारेच अधिकारी माझ्यासारखे वडिलांचे छत्र धरणारे मिळतीलच असे समजू नका. चुकले तर चूक कबूल करून ती सुधारायचा प्रयत्न करा. माणूस सुरुवातीला चुका करतो. पण चुकांची पुनरावृत्ती न होऊ देणाराच यशाच्या पायच्या चढत जातो.”

भाऊंनी त्या अधिकाऱ्याला नमस्कार केला. वडिलांच्या नावाला कमीपणा येईल असे काहीही न करण्याचा त्यांनी भनोमन संकल्प केला. नोकरी मिळाल्याचा घरात सर्वांना आनंद झाला. त्या वेळी शंकररावांचे वय सोळा वर्षांचे होते.

नोकरी मिळवून देण्याच्या कामी वडिलांबरोबर शंकररावांच्याथोरल्या बहिणीचे पती पांडुरंगजी व श्वशुर बाळाभाऊ यांनी खूपच मदत केली. सतत दोन तीन वर्षे नोकरीसाठी प्रयत्न करावे लागले. याच सुमारास बहीण वारल्याने तिचा सहा महिन्यांचा मुलगा व मोठा मुलगा चिंतामणी यांना घरीच ठेवून घ्यावे लागले. अशा रीतीने पाच सहा जणांचा भार घरावरच पडला. परंतु शंकररावांनी मोळ्या जिददीने त्या माता, पिता, आजी, काका, चुलत भाऊ गोविंदा, मैनाबाई, मथुराबाई, भाचे चिंतामणी, पद्मनाथ व मुक्तागिरी साऱ्यांचा सांभाळ केला.

सरकारी नोकरी: मुक्काम जवळी: १९२२ ते १९२९

वय अवधे सोळा वर्षांचे. जीवनातील पहाट उमलणार होती. जगण्यातील विविध अनुभव घेण्याचा, हंसण्या-खेळण्याचा तो काळ.। पण जीवनात काही अघटित घटना घडत असतात. त्या घटना का घडतात? त्या घटनांचा नियंत्रक कोण? दुसरा कोण असणार? स्वतःच! दैववाद वा परमेश्वरवाद मानणे हे खन्या जैनत्वाचे लक्षण नव्हते. शंकरराव अगदी मिसस्डही न फुटलेले असे गुवक. मनातून खूप शिकायची इच्छा आता एक पोकळ खांत होऊन राहिली होती. जीवनाचा खरा खरा परिचय होणार होता. जीवन म्हणजे मखमली वाट नव्हती. रस्ता अस्पष्ट होता. वाट बिकट होती. प्रपंचाची एक धुरा वाहाण्याचा कृत-संकल्प करणारा तो धीरोदत्त नवयुवक होता. इतरांच्या संपन्न जीवनाकडे पाहून स्वतःला कमी लेखणारे कमकुवत मन तिथे नव्हते. दुःखालाही अमृतकुंभ बनविण्याची जिद्द होती. प्रत्येक अडथळ्याला पायरी बनवू पाहाणारा जोश होता. दृष्टी चौकस व आचार संयमित होता. जे दोन डोळ्यांनी बाह्य जगतात शिकता येते ते महाविद्यालयातूनही शिकता येत नाही. जगाच्या मोळ्या विद्यालयातच भाऊंनी जणू प्रवेश केला. नोकरी मिळणे हे त्याकाळी भाग्याचे होते व तीही सरकारी नोकरी. अमीन साहेबांची मर्जी व मोहब्बत कामी आली. त्यांनी भाऊला मनोमन आशीर्वाद दिले.

“कितना नेक और शेरदिल बच्या है! ये जरूर आपके जैसाही ईमानदार और वफादार रहेगा!” मग थांबून ते भाऊंच्या वडिलांना म्हणाले—“मुझे लगता है, आगे चलकर ये कोई अवलिया होगा! इसकी आँखेही मुझे अवलिया जैसी लगती है! अल्लाह करें, ये तुम्हारे कौम का ही नहीं देश का भी नाम रोशन करे!” थोडे थांबून ते म्हणाले,

“आप फिक्र भत किजिए, जल्दही हुक्म मिल जायेगा!”

चार सहा दिवसात भाऊंची नेमणूक नाकेदार म्हणून जवळी (ता. कन्नड) या गावी झाली. त्यांना एकट्याला त्या लहानशा गावात पाठविताना आई वडिलांचे हृदय गलबलून

मु नि श्री आ र्य नं दी : जी व न गा था

आले. लहानसे लेकरु आता वास्तवतेच्या भल्या-बुन्या जमिनीवर पाय ठेवणार होते.
आईच्या डोळ्यांत अश्रू पाहून भाऊ म्हणाले,

“बाई, तुझा हा मुलगा असे कधीच वागणार नाही, की ज्यामुळे आपल्या घराण्याला
कलंक लागेल. भाऊसाहेबांनी जो लौकिक मिळविला आहे त्यास कलंक लागेल असे वर्तन
माझ्याकडून घडणार नाही. शिवाय मी एकटा जात नाही.”

मग लक्ष्मणरावांनी जवळीस जाऊन, घर पाहून सर्वांना तेथे नेले. भाऊ मोळ्या
उत्साहाने त्या नोकरीत दाखल झाले. त्यावेळी हे गाव लहान असले तरी जवळचे कन्नड हे
गाव भाऊंना परिचित होते. वर्ष दोन वर्षांतच भाऊंनी आपली छाप पाडली. मुळातच
सर्वांशी प्रेमाने वागण्याची व अडीअडचणीच्या वेळी सर्वांना योग्य ती मदत करण्याची
शिकवण त्यांना मातेच्या दुधातूनच मिळाली होती. आपल्या वरिष्ठांशी ते नेहमीच
स्वतःचा आत्मसम्मान सांभाळून वागत. हाताखालच्या लोकांना ते सांभाळून घेत.
सरकारी पैशांचा बिनचूक हिशोब ठेवीत. प्रामाणिकपणा हा रक्तातच मुरलेला असावा
लागतो. तो अंतरंगीचा सु-रस होय. जीवनात जे आनंदाचे पाझर फुटतात, ते
प्रामाणिकपणात. जवळीत भाऊंना आण्णासाहेब कुळकर्णी आणि सीतारामपंत यांनी
आपलेपणाने सहयोग दिला. आण्णासाहेबांचा मुलगा दिंगंबर तर भाऊंच्या घरी नेहमी
असे.

इ.स. १९२२ ते १९२९ अशी जवळ जवळ सात वर्षे शंकररावांनी जवळी येथे
नाकेदारी केली. फुरसतीचा प्रत्येक क्षण भाऊ धर्मग्रंथांच्या अध्ययनात व्यतीत करीत
असत. प्राप्त जीवन हे अनमोल आहे. त्या जीवनाचा आत्मोत्कर्षासाठी उपयोग करून
घ्यायच्या, हा मनातून निर्धार. या काळात खेड्यातील अगतिक, असहाय जीवनाचा
त्यांना जवळून साक्षात्कार झाला. त्यांनी प्रौढ शिक्षणाचे कार्य हाती घेतले. संध्याकाळी
गावातील मंडळी त्यांच्या भोवती जमत. अनेक प्रकारे त्यांना शिकविण्यात, त्यांना
व्यसनमुक्त करण्यात, प्रसंगी औषधे देऊन त्यांना मदत करण्यात त्यांनी रस घेतला.
त्यामुळे एक प्रकारचे मानसिक समाधान त्यांना मिळू लागले. त्यांच्या या लोकसेवेतूनच
त्यांचा पिंड परोपकारार्थ झटण्यासाठी घडू लागला. आसपास चापानेर, हत्तनूर, विटे,
मनूर, साळेगाव, ताडपिंपळगाव, मालेगाव इ. गावातील खंडेलवाल बंधूंचा
व्यापारानिमित्ताने भाऊंचा संबंध आल्याने भाऊंचे धर्मवात्सल्य वाढत गेले.

प्रामाणिकपणामुळे संकट :

जवळी येथे नाकेगिरीवर असताना एक मोठा बाका प्रसंग शंकररावांवर आला.
जवळी जवळ चापानेर हे इंग्रजी हृददीतील गाव होते. काही प्रतिष्ठित शेतकरी इंग्रजी

हृदीत राहात होते व शेती मोगलाईत होती. त्या शेतीच्या मालावर मोगलाईत कर घावा लागत असे. हे कर वसुलीचे काम नाकेदाराचे असे. चापानेर येथे एक प्रतिष्ठित व्यापारी, बन्यापैकी श्रीमंत राहात होते. त्यांची शेती मोगलाईत-जवळी नाक्याच्या हृदीत होती. त्यामुळे शेतीमालावर कर भरून मगच तो इंग्रजी हृदीत नेला जात असे. एके वर्षी त्यांनी आपल्या शेतात गहू पेरला होता. त्या वर्षी सरकारी फरमान असे आले होते की इंग्रजी हृदीत राहाणाऱ्यांच्या शेतातील माल काढण्याच्या अगोदर त्या मालाचे पंचासमक्ष मोजमाप करायचे व ते अंदाज नोंद करायचे. त्याप्रमाणे शंकररावांनी त्या व्यापाऱ्याच्या शेतातील गळाची पंधरा मण गहू म्हणून नोंद केली. पण ही गोष्ट शेटजीना कळाली नव्हती. त्यांच्या माणसांनी कापणी करून माल इंग्रजी हृदीत नेला तेहा नाकेदार म्हणून शंकररावांनी त्यांना विचारणा केली. शेटजी तर श्रीमंत होते. त्यांच्या मनात आले की हा नाकेदार प्रमाणापेक्षा जास्तच प्रामाणिक दिसतो. त्याची चांगली खोड मोडली पाहिजे. नियमाप्रमाणे त्या शेटजीचा. जबाब लिहून घेण्यात आला. जबाबात त्यांनी लिहिले की—“नाकेदारास मी रुपये दहा मालाचे कराबदूल दिले, पण त्याने पावती दिली नाही.”

अप्रामाणिकपणाचा व लाच घेतल्याचा आरोप आला. शेटजीला वाटले की असा आरोप जबाबात केला तर नाकेदार तडजोड करील. घाबरून जाईल. परंतु शंकररावांनी त्यांचा जबाब व स्वतःचे त्याबाबत म्हणणे लिहून सर्व केस वरिष्ठांकडे पाठविली. वरिष्ठांनी चौकशी केली. त्यात शेटजीचे आरोप खोटे ठरले. कारण गळाच्या मोजमापाच्या नोंदी सरकारी दफ्तरी झालेल्या होत्या. शेटजीचा खोटारडेपणा उघडकीस आला. आपल्या बचावासाठी शेटजीनी एका प्रामाणिक, नेक माणसावर आरोप केला, हे त्यातून उघड झाले. वरिष्ठ अधिकारी म्हणाला, “नाकेदाराला पैसे खायचे असते तर त्याने मालाचा पंचनामा करून त्याची नोंद आमच्याकडे पाठविलीच नसती. सबब शेटजीनी दंड व कर भरावा व पावती घ्यावी.” इतकेच नव्हे तर त्या वरिष्ठाने नाकेदाराच्या प्रामाणिकपणाचा त्यात गौरवाने उल्लेखही केला.

असे प्रसंग वारंवार येत. कमी मालाची नोंद करण्याचा आग्रह, धाकदपटशाही होई. पण शंकररावांनी कशालाही दाद दिली नाही. याचे कारण त्यांचा प्रामाणिकपणा व साधु-तुल्य मन. सारे गाव त्यांच्या बाजूला असे. त्यामुळे त्यांच्या वाटेला जायचे सहसा धाडस कुणाला होत नसे. थोरांची व्याख्या करताना कुणी तरी म्हटले आहे की—थोर ते की जे नम्र आहेत. नम्रतेने माणसाच्या चित्तात शुचिभूतपणा येतो. अहंकाराला तडा त्या नम्रतेने जातो. पाषाण हृदयालाही पाझर फोडणारी नम्रता ही सर्वश्रेष्ठ होय. भाऊंना

त्यामुळेच कुणी फारसे शत्रू नव्हते. सात्यांच्या अडीअडचणीत, दुःखात सुखात भाऊ जातीने हजर असत. एक दोहा त्यांना आठवे. ते म्हणत—

साई इतना दे मुझे जामे कुटुंब समाय।
मै भी भूखा ना रहूं साथु न भूखा जाय॥

जवळीला आल्यावर शंकररावांनी आपल्या भाच्याला, चिंतामणीला कल्नड येथे जिनमंदिरात पूजा-अर्चा करण्यासाठी नियुक्त केले. तसे बंधू मुक्तागिरी व भाचे पश्चनाभयांना त्यांच्या जवळ शिक्षणासाठी ठेवले. आपले शिक्षण झाले नाही तरी भाच्याचे व बंधूचे शिक्षण व्हावे, ही तळमळ शंकररावांना होती. जैन मुलामुलीनी खूप शिकावे व शिकून जैनसमाज व जैन धर्माची सेवा करावी, असा विचार त्यांच्या हृदयात तेळापासून घर करून होता.

प्रारंभीच्या नोकरीच्या काळात शंकररावांच्या वडिलांनी समक्ष उपस्थित राहून नाकेदाराचे काम, त्यातील खाचाखोचा, हिशोब ठेवण्याची पद्धती, अधिकांश्यांशी वागायची रीत इ. गोष्टी त्यांना समजाऊन दिल्या होत्या. त्यामुळे दोन तीन वर्षांत नाकेदारीच्या कामात भाऊ चांगलेच निष्णात झाले. वडिलांच्या प्रेमल छत्राखाली राहायला मिळते याचा त्यांना आनंद व्हायचा.

गृहस्थाश्रम – स्वीकारः

आईवडिलांना मुला-मुलीच्या वाढत्या वयाबरोबर चिंता असते त्यांच्या विवाहाची. विवाह हा संस्कार आहे. ते बंधन नाही. बंधन असलेच तर मुक्ती देणारे बंधन. त्यांच्या मातापित्यांच्या मनात भाऊंचा विवाह करण्याचे विचार आले. त्यांनी आपल्या नातेवाईकांनाही तसे कळविले. सुयोग्य कन्येचा शोध सुरु झाला. त्याकाळी हुऱ्याचा प्रश्न आजच्यासारखा नव्हता. हुऱ्या हे विष आहे. ते विष दोन्ही घराण्याच्या नाशाला कारणीभूत होऊ शकते. भाऊंना तर इतक्या लौकर विवाह नको होता. परंतु आई-वडिलांच्या आजेबाहेर वागायचे नाही. असा संस्कार मनावर. ते करतील ते योग्यच करणार, अशी अंतरीची श्रद्धा. ज्या श्रद्धेने लक्षावर्धीची जीवने विकसली, वाढली, फलदूष झाली, ती श्रद्धा नाकारण्यात काय अर्थ आहे? जीवनाचा रस हा श्रद्धेने सुसंस्कारित होतो, शुद्ध होतो. सर्व तर्काच्या पलीकडील श्रद्धेचे प्रकाशमान प्रांगणच जीवनलीलेला उपयोगी असते. श्रद्धा ही नेहमी अनासक्त असते. तिच्या अस्तित्वानेच जीवनाला एक वेगळी शोभा येते. जीवन जसे आहे तसे स्वीकारण्यासाठी हवी असते जीवनावर श्रद्धा. संपूर्ण जीवनाची मनोमन स्वीकृती हीच श्रद्धा. अनेकदा माणसे दुःखी होतात ती अप्राप्त

सुखाच्या स्वाधीन झाल्याने. जे नाही त्यासाठी आयुष्याचा आजचा आनंद घालविण्यात काय अर्थ आहे? आपल्या हृदयात आनंदाचे कसे तुषार उडत आहेत, कसा जल्लोष चाललेला आहे वैतन्य प्रभूचा, इकडे कुणाचेही लक्ष नसते. शंकराला वाटले की वडील मुळी पाहाताहेत, पाहू द्या त्यांना.

एके दिवशी त्यांना वडिलांनी कळविले की तुझा विवाह बावरे गावच्या श्रीमान दादाशेठ सोनटक्के यांच्या पार्वती नावाच्या कन्येशी निश्चित केला आहे. मनात हुरहूर, आगळी वेगळी मानसिक स्पंदने. सर्वांनी विवाहाच्या नाजूक बंधनात अडकले पाहिजेच का? अविवाहित राहून नैष्ठिकतेचे, अगदी एकत्वपूर्ण जीवन जगता येते की नाही? विवाह आपल्या जीवनात अडथळा ठरणार तर नाही ना? होणारी पत्नी लोभी असेल, भांडखोर असेल, मत्सरी असेल तर आपल्या जीवनांकुरांची राखरांगोळी तर होणार नाही? अशा दोलायमान मनःस्थितीतच शंकररावांनी काही दिवस काढले.

आई वडिलांची इच्छा म्हणून व भोवतालची परिस्थिती म्हणून देखील विवाहाचा संस्कार होणे उचितच असेल, असाही विचार त्यांच्या मनात आला. अपक्व वय आणि जगातील वास्तवतेचा त्या वयात न आलेला प्रत्यय. शंकररावांनी आई-वडिलांच्या मनाविरुद्ध काहीच करायचे नाही, असा एक पक्का शिरस्ता पाळला होता. जीवन म्हटले तर ते जसे एकाचे असते, तसे त्याला मानवाच्या समूहातही राहायचे असते, हे तथ्य स्वीकारावे लागते. आणि तथ्य जीवनाची व्यावहारिक बाजू पाहाते, त्यात परस्पर सापेक्षता असते. मानवी जीवन अनेक जीवनांच्या साहचयनी, सहकार्याने उभे राहात असते हे तथ्य. आणि जे काही आहे, ते तसेच आहे, ही सत्य वस्तुस्थिती आहे. जीवनाची व्यापकता आणि गहनता एकाच वेळी अस्तित्वात असतात. विवाह म्हणजे अनेकाबरोबर केलेला प्रवास. तो काही व्यक्तिगत वासनांचा, लाभा-लोभाचा प्रवास नाही केवळ.

मानवाता प्राप्त झालेले हे अनोखे जीवन केवळ प्रवाहपतितासारखेच घालवायचे नाही, असा एक दीप मात्र शंकररावांच्या मनात सुशांतपणे तेवत होता. जीवनमूल्यांशी आंतरिकतेने, निष्ठेने, जिदीने प्रामाणिक राहायचे हा दृढ संकल्प एखाद्या उत्कृष्ट बीजाप्रमाणे हृदयात पेरला गेला होता. बीज असेल तरच त्याचा वृक्ष होणार ना! दीप पेटलेला असेल तरच अंधारातून मार्ग काढता येईल. सतारीच्या तारा नीटपणे, संयमितपणे ताणलेल्या असतील तरच सुस्वर बाहेर पडतील. जीवन संगीताने, प्रकाशाने, आनंदाने भरून जायचे असेल तर त्याची बीजे तर पेरलीच पाहिजेत. चारित्र्य-उत्कृष्ट चारित्र्य हवे असेल तर तशी श्रद्धा तर अगोदर पेरली पाहिजे.

“न सन्त्यसति सम्यक्त्वे बीजाभावे तरोरिव ! ”

जीवन वृक्षाला सुमधुर फळे लागावीत, रसाळ, चवीची फळे लागावीत अशी केवळ स्वप्ने पाहाण्यात काय अर्थ आहे? बीजे पेरण्याची, त्या बीजांना वेळीच खत-पाणी-प्रकाश देण्याची व्यवस्था नको का करायला?

सेवाधर्म हाच संस्कारः

या त्यांच्या मानवता निष्ठेमुळेच त्यांनी आपल्या मित्रवर्गात मोठे मानाचे स्थान मिळविले होते. हिंदू मुसलमान, जैन इ. विभागाणीपेक्षा सेवाधर्म त्यांना नित्य अभिप्रेत होता. कुणाला कमी लेखायचे नाही, अधिकार गाजवायचा तो प्रेमाचा, आपुलकीचा, सहानुभूतीचा. त्यामुळे त्यांनी आपल्याभोवती असे वातावरण तयार केले की सारेच जण त्यांना आपल्या घरातील एक घटक मानीत. नप्रता व निष्कपट्टा हे त्यांच्या वाणीचे गुण स्पष्टपणे जाणवू लागले.

“मधुर वचन जस लिजिए

ना तर अजस तयार”

“ब्रह्मर्थ जन मनोहर अल्याक्षर मधुर सत्य बोलावे।

की सद्वाक्य श्रवणीं बुध श्रोत्यांचेहि शीर डोलावे॥

“वचन रसायन वचन धन। वचन रतन की खान।

तीन लोक की संपदा। रही वचन में आन॥

“रे जिव्हे, मधुर स्वादे। मधुरं किं न भाषसे।

मधुरं वद कल्याणी। लोकोहि मधुरः प्रियः॥

ज्यासाठी पदरचे काही खर्च करावे लागत नाही अशा मधुर, हितकर वचनांनीच यश हे तुमच्या पाठीशी उभे राहाते. शंकररावांची वाणी मधुर, प्रिय व हितकारी, वृत्ती परोपकारी आणि आचरण मृदू, भावपूर्ण, लोभस. जे “सत्य इतरांच्या मनाला वेदना देईल, ते सत्य उच्चारण्यापेक्षा प्रभुत्स्मरण का करू नये?” हा विचार त्यांच्या मनाला सदैव व्यापून राही. तारुण्यात असा विचार, अशा परोपकाराच्या भावना व दुसऱ्यांच्या हृदयांतरीच्या पीडेची जाण, हे खरे तर अत्यंत दुर्भिल.

विवाह संबंधीचे सविस्तर पत्र शंकररावांना प्राप्त झाले. ते वाचल्यावर त्यांनी असेही म्हटले नाही की “मला मुलगी तरी पाहू या. माझा किमान सल्ला तरी घ्या ! ” ज्यांच्यावर निरतिशय प्रेम केले, ज्यांनी या जीवनाची ज्योत स्वतःच्या कष्टमय हातांनी प्रज्जलित केली, लालन-पालन केले, ते आपल्याच मुलाचे अहित कसे करतील? शंकररावांनी